

ИЗДАТЕЛСКАТА И ПЕЧАТАРСКАТА ДЕЙНОСТ НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ МЕЖДУ 1868–1878 Г. В МЕМОАРНО-ДОКУМЕНТАЛНИ И КНИГОВЕДСКИ ИЗТОЧНИЦИ

Проф. д-р Лъчезар Георгиев
Гл. ас. д-р Стела В. Георгиева

На 24 април 2014 г. в Русе юбилейна научна конференция с международно участие отбелязва 125-годишнината на Регионална библиотека „Любен Каравелов”, 180 години от рождението и 135 години от смъртта на нейния патрон. Тук предоставяме фрагменти от изнесения пред научна аудитория доклад, посветен на издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов. В настоящата студия, специално за читателите ни, сме акцентирали върху по-важните Каравелови приноси като възрожденски издател и собственик на печатница в Букурещ, Търново и Русе. Разбира се, тук се наложи текстът да бъде допълнен с допълнителна книговедска информация по темата, както и да направим съществени редакционни промени с оглед на спецификата на „Издател” като научно списание за книгата.

Настоящото проучване обобщава и систематизира по-важните книговедски извори, свързани с редакторската, издателската и печатарската дейност на публициста и писателя Любен Каравелов и отнасящи се за времето между 1868–1878 г. Текстът няма претенции за изчерпателност и маркира в едри шрихи по-важни книговедски извори, но същевременно е опит, който изследва нагласите и отношението към видните дейци на националноосвободителното движение, дали своите значими приноси за родното книгопечатане, за развитието на издателските процеси и печатарското дело у нас. Многообразието от библиографски източници по темата наложи фактологията да се съсредоточи върху побрани примери в хронологичен порядък, в които да се съдържа и книговедска информация. Приведени

са и книговедски оценки на изтъкнати наши изследователи на книжовните процеси, отнасящи се до последното десетилетие на Българското възраждане и дейността на Любен Каравелов като творец, публицист, издател и собственик на полиграфическо предприятие. Селектирана е информация върху няколко основни групи: меморарно-документални извори; изследвания с исторически и литературоведски характер; изцяло или частично ориентирани книговедски проучвания; извори от научни сборници с документи с историографска специфика; биографи, публикувани в книги и периодични издания. Тук няма да се спираме цялостно върху данните, съдържаща се в самите периодични издания, редактирани от Л. Каравелов.

Първите писатели, публицисти и учени за Каравеловата издателска и печатарска дейност (до 1918 г.)

Стефан Савов Бобчев е сред първите автори, които непосредствено след Освобождението правят опит да изтъкнат книжовните и издателските приноси на възрожденския писател – в първите две книжки от 1881 г. на пловдивското списание „Наука” излиза негова статия върху живота и книжовната и издателската дейност на Любен Каравелов¹. По-късно С. С. Бобчев включва тази тема и в студия, обобщаваща приносите на българския периодичен печат за неговата 50-годишнина².

Сред първите, които маркират с похватите на художествено-документалната публицистика темата за Любен Каравелов в самостоятелни издания, е писателят-мемоарист **Захари Стоянов**, при това в годината на Съединението – която за Летописеца е повод за преоценка към цялостната

му личност, дейност, творчески и издателски приноси. През 1885 г. в Пловдив, за деня на българското освобождение 3 март, излиза брошурата „Чърти от живота и писателската деятелност на Любен С. Каравелов“, която всъщност е публикация на негова реч, произнесена по повод честването на големия наш възрожденски писател по време на вечеринка, посветена на личността му³. През същата година в София излиза и втора брошура на З. Стоянов в защита на писателя „Любен Каравелов и неговите клеветници“⁴. За издателската и творческата дейност на писателя се споменава накратко и в други съчинения на З. Стоянов, които тук няма да коментираме. Не бива да се пропуска и обстоятелството, че животът и творческата работа на Летописеца на националноосвободителното ни движение е свързан с печатница на съпругата на Л. Каравелов – Наталия, където З. Стоянов печата едни от най-важните си съчинения като втория том от „Записки по българските въстания“ (1887) и „Христо Ботйов“ (1888), редактира и осемтомните съчинения на самия Л. Каравелов, излезли в същата печатница между 1886–1888 г.

През 1895 г. в печатницата на Янко С. Ковачев в София излиза биографията „Васил Левски Дяконът“ от *Стоян Заимов*, написана по повод на откриване на паметника на Апостола в София и издадена от софийския книжар и издател Христо Олчев. Покрай сведенията за революционната дейност на Левски и контактите му с Л. Каравелов и БРЦК в Букурещ, в книгата Стоян Заимов дава информация за отпуснати средства в размер на 6000 лева с цел да се закупи печатница, която тайно да се пренесе в Ловеч и на нея да се печатат „прокламации, бунтовнически брошури и „хвъркати листове“⁵. В бележка Ст. Заимов допълва: „Печатницата била купена (1871), но по нямаване възможност тайно да се пренесе в Ловеч, членовете на *привременното правителство в България* решили да се присъедини временно към печатницата на Л. Каравелов.“⁶ Изглежда, тук става дума за купуване на малка печатарска преса и съответния буквен инвентар към нея. За същата малка печатница говори д-р Параскев Ив. Стоянов в книгата си „Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков“, като посочва, че тази малка печатница се намира у ловчанина Никола Цветков, с когото Левски е

арестуван в Къкриня, и че е обещана да се предаде „за Ловчанския музей“ заедно с други вещи на Апостола⁷. Пак там П. Стоянов пише, че в писмо от 25 януари 1869 г. Любен Каравелов поздравява в писмо до В. Левски в Ловеч за неговата дейност и му иска помощ за в. „Свобода“, а от своя страна Апостола му праща 50 лири от абонати на изданието⁸. Пак в същата книга Параскев Стоянов отбелязва, че след основаването на „тайния български, революционен комитет“ с участието на В. Левски и Л. Каравелов е прегледан, окончателно редактиран и отпечатан в Каравеловата печатница комитетският устав⁹. Във „Васил Левски Дяконът“ Ст. Заимов също рисува с едри щрихи картината на отпечатването му: „*Олимпий Панов* нареждал (набирал на компасът), *Каравелов* корегирал, *Левски въртял* колелото, *Албрехт* (немец-машинист) управлявал машината и в една зимна нощ уставът бил отпечатан... Делегатите взели по няколко екземпляра от устава и си пожелали „добър път и добро виждане“ (1869 год. 29 декември).“¹⁰ Историкът Александър Бурмов обаче отнася началото на БРЦК към първите дни на април 1870 г.¹¹ Според Николай Генчев „БРЦК в Букурещ се създава през 1869 г. и неговия в. „Свобода“¹²

По-късно, в кн. 2, 1898 г. на биографическото си илюстрирано списание „Поборник-опълченец“ (също излизащо в Русе), *Филип Симидов* започва да публикува от брой в брой в рубриката *Илюстрирани биографии на борците за свободата на днешна България* голяма биографична статия за Любен Каравелов, която, с известни прекъсвания, приключва чак в кн. 5, година втора, 1901 г. (за финал на пространната биография авторът е отбелязал – Ф. С. Декемвр. 1900 г.)¹³.

На редица места в статията си Ф. Симидов преплита с характерния си художествено-публицистичен стил сведения за участието на Любен Каравелов в националноосвободителното движение и неговата издателска дейност, данни за прекъсване и възобновяване работата на печатницата му в Букурещ. Ето само един фрагмент, предаден с едри щрихи от Симидов: „Перото пак заплюще под ръката на Любена, бялото книже са шареше с черно слово, словата са нижеха на редове и пълнеха листове, които са вдигаха от ръцете на работниците и са нареждаха. Работата пак тръгна, печатницата пак захвана да са движи и вестника пак почна да излиза, но не вече в. „Свобода“, а „Независимост“, друг вестник,

нов вестник, който са роди от в. „Свобода”, която **Свобода** беше удушена, убита, отнета, узурпирана за Българите, онази страшна и опасна „**Свобода**”..., която разпинаше българските чорбаджий, плашеше и тровеше турските чиновници, защото стреляше светлина в тъмните кюшета...

Любен вдигна „Независимостта” след „Свободата”, първата беше последователка на втората, защото и тая като първата зазвуча и загърмя в същия глас и със същите удари по всичките посоки към народните изедници – кръвопийци...¹⁴.

В пространната си биографична статия Ф. Симидов дава сведения относно Каравеловата печатница в Букурещ и подхваща темата за сръбското участие в нейното закупуване, като оневинява издателя на революционния вестник „Свобода” с лични аргументи. Каравелов се обвинява, че „сърбите му купили тайно печатницата, за да може да улови в ръка българското народно дело и да го парализира” и че „той бил уж предал тайно на сръбското правителство комитетската кореспонденция, портретите и др. срещу една завидна сума, а сръбското правителство било дало тази кореспонденция на турското с политически цели, която са изгърси от човала пред очите на смаяния и окован В. Левский в заседателната зала на софийския конак пред извънредната турска комисия. За купуванието на печатницата му ней ставами отзив на казванието на хора приближени при него че тя, печатницата, е била купена с парите, които му е дала жена му Наталия йоще като са биле в Сърбия, че на тази печатница са са прибавени отпосле някои неща и букви от Б. Ц. Революционен комитет, който кроил да пренесе тайно купената му малка печатница и букви в Ловеч за бунтовна цел, но като не можал да стори това, дал я на Л. Каравелов да работи и с нея комитетския вестник в Букурещ. Л. Каравелов не е можал да има в ръцете си големи комитетски суми, за да може да брои от тях една завидна сума за една такава печатница, каквато беше неговата.”¹⁵ В най-ново време въпросът за съдбата на архивата на БРЦК е разгледан от Крумка Шарова в нейна студия, публикувана в два поредни тома през 1993–1994 г. в „Известия на Държавните архиви”¹⁶

В цитираната биографична статия от „Поборник-опълченец” Ф. Симидов разчупва наратива с лични авторски свидетелства на очевидец: „В 1872 г. пишущия тези редове са слухих при Л.

Каравелов в Букурещ, когато той яростно викаше, *че му липсват писма от масата* и, *че трябва да ги е взел някой...* Това беше в пролетта празничен ден... В същия ден са узна, че словослагателя, що бил при Каравелов, някой си Стоян, заминал за Гюргево със сутрешния трен... Веднага са съобщили на Русенския бунтовен комитет, че Стоян Пенев задигнал някои тайни писма от печатницата на Л. Каравелов и избягал с тях в Руссе.”¹⁷ Според Ф. Симидов, революционният комитет в Русе известява БРЦК и В. Левски издава заповед за убийството на словослагателя Стоян Пенев, преди това словослагател на областния правителствен в. „Дунав” в печатницата на Дунавската област, който е бил изпратен нарочно като таен агент на османската полиция, за да се внедри в Каравеловата печатница и открадне част от революционните комитетски документи¹⁸.

По-нататък Ф. Симидов дава сведения и за започналото да излиза през 1875 г. в Букурещ списание „Знание”: „Л. Каравелов като са оттегли от бунтовното дело, почна да излиза в. „Знание”, който беше не бунтовен, а чисто литературен вестник, който са допушаше от турците да влиза в България. От минуването на руските войски в България в 1877/78 г., той мина в отечеството си, и ходи в родния си град за последен път...”¹⁹

По-нататък Ф. Симидов припомня за своя лична среща с Л. Каравелов през Освободителната война – в София писателят присъства при освобождаването на затворниците, но с горчивина Симидов разказва и за смъртта му, и за съдбата на неговата печатница: „Той умря в гр. Руссе, като остави печатницата си на жена си Ната, която я продаде, взе парите и отиде с едного да ги яде в Белград”²⁰. Разбира се, тук Симидов не е съвсем прецизен – историята на печатницата на Наталия Каравелова след 1878 г. е доста интересна и описана първо от Стилиян Кутинчев, а сетне и от по-съвременни изследователи, сред които русенските изследователи Симеон Папуров в изследването му „100 години русенска печатница 1865–1965”²¹; Веселина Антонова в статия за втория том от поредицата „Българско Възраждане. Идеи, личности, събития”²² и в пресата²³; Нели Георгиева в няколко нейни публикации²⁴; Иво Жейнов в книгата му „Печатарството в Русе” (2004)²⁵. Редица нови документи от Русенския държавен архив бяха публикувани в изданията от Университетско издателство „Св. св. Кирил и

Методий” през 1999 г. в поредицата „Проглас” сборник „Захари Стоянов. Редактор и издател”, които хвърлят светлина върху неизяснени моменти от съвместните издателски и книгоразпространителски дейности на Наталия Каравелова, съдружника ѝ Аксентий Аксентиевич и Захари Стоянов²⁶.

За чест на русенската културна общественост, през 2008 г. бе осъществено фототипно съвместно издание на Териториалния държавен архив – Русе и Регионална библиотека „Любен Каравелов” на „Поборник-опълченец”, съставено от Веселина Антонова и реализирано от великотърновското издателство „Абагар”²⁷. Така и тази биография на Любен Каравелов, а и още десетки биографии на заслужили дейци на националноосвободителното ни движение, днес могат да бъдат достъпни за по-широк кръг читатели, както и за удобно ползване с научноизследователска цел.

Следвайки хронологията на по-важните историографски извори, съдържащи книговедски сведения за издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов, не може да отминем и първия том на солидния документален сборник „Архив на Възраждането” под редакцията на **Димитър Т. Страшимиров**²⁸.

През 1910 г. на сръбски език излиза и студията на възпитаника на Белградския университет **Тодор Маркович** „Любен Каравелов у српској книжевности”²⁹. Публикацията, наред с литературните анализи върху публицистиката и белетристиката на Л. Каравелов през сръбския период от дейността му като писател и журналист, дава и книговедска информация за негови издания, за комуникация със сръбски издания и издатели.

Интересно е, че дори и в идеологически ориентирани издания на левия печат и книгоиздаване у нас името на Любен Каравелов, наред с книжовната и издателската му дейност, се свързва и с идеята за Балкански съюз. Така например през 1915 г. един от тогавашните социалистически лидери **Христо Кабакчиев** публикува реферата си, държан на 25 януари с.г. пред „софийските организирани работници”, който е озаглавен: „Българските революционери Раковски, Каравелов, Левски и Ботйов за балканската федерация”³⁰. Книгата е включена в издателската поредица *Научна библиотека*. По ирония на съдбата, броени месеци след речта на Кабакчиев Царство България ще влезе в огъня на Първата световна

война и ще поведе ожесточени сражения с балканските си съседи.

Темата за придобиването на Каравеловата печатница в Букурещ присъства и в публикации на нашата литературна периодика – през 1904 г. писателят и издателят **Константин Величков** в своето списание „Летописи” публикува „Един разговор с г-жа Наталия Каравелова”, в който тя посочва, че печатарската техника е закупена от Държавната печатница в Белград за 12 000 лева, при отстъпка от 1000 дуката, като се създава впечатление за намеса от страна на сръбското правителство на Йован Ристич, което ходатайства пред управителя на белградската печатница да направи отстъпка в цената³¹. Част от стойността на техниката за печатницата на Л. Каравелов в Букурещ е внесена от братята на Наталия – Григор и Атанас Петричеви, а останалата сума била оставена да се изплаща разсрочено, но падежите са просрочвани, отлагани и част от вноските не са платени до край³².

Безспорно, стойностни книговедски проучвания извън рамките на мемоарния и белетристичен наратив, при това с научен характер, у нас започват да се правят едва през 20-те години на XX век. Периодът от Освобождението до края на Първата световна война е достатъчен, за да изкристализират онези изследователски идеи, трасиращи формирането на български учени, които с достатъчна обективност и при наличието на събрана информация, да подхождат с изследователска безпристрастност и да напишат своите трудове, да ги публикуват и те да послужат за фундаментални жалони на книговедски изследвания. Има двама такива български изследователи за чест на българската наука – това са Стилиян Кутинчев и Никола Начов. Интересно е, че техните научни трудове се появяват почти по едно и също време и се оказват в една благородна конкуренция в опита им да представят издателските процеси до Освобождението с нужната дълбочина и обективност. Разбира се, днес учените биха могли да добавят още от проучванията им, но представеното е една солидна основа за бъдещи книговедски проучвания. Изследванията на Стилиян Кутинчев и Никола Начов в голяма степен засягат и приносите на Любен Каравелов в общата му съвкупност на творец, редактор, издател и мениджър-собственик на печатница, при това с дълголетна история.

Стилиян Кутинчев (1872–1934), възпитаник на европейски университети (Брюксел; Лиеж) и с мениджърския опит на директор на Държавната печатница в София през 1919–1920 г., има уникалния шанс да напише една от първите значими книговедски изследвания с монографичен характер *Печатарството в България до Освобождението. Принос към културната история на България*, излязло през 1920 г. Книгата на Кутинчев (определена от него в предговора като студия) е разработена с необходимата фактология и дълбочина за времето си. И днес тя си остава един от добрите и надеждни извори за издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов, при това стъпила върху позициите на аргументираната полемичност със сръбския историк и тогавашен регент на Сърбия Йован Ристич³³. Опирайки се на публикации, включително и в самия в. „Свобода”, но и върху мемоарни и документални източници, Кутинчев доказва, че Каравеловата печатница в Букурещ „е служила само за делото на българското революционно освободително движение и винаги е била едно тежко бреме на своя господар, въпреки това, че тя е отговаряла на всички условия да се развие в едно крупно търговско промишлено предприятие”³⁴. В подкрепа на доводите си изтъква добрата уреденост на печатницата със скоропечатна преса *Keiser*, нов шрифтов асортимент – български, латински, гръцки, румънски и турски букви, при това разпределени в повече от 20 каси с наборен материал; с добре подготвени най-малко 3–4 словослагатели, които във върхови моменти достигат 7–8 човека; с технически управител (фактор) – опитният Киро Тулешков (след Освобождението директор на Държавната печатница в София), който е и отговорник на продължилия да излиза от бр. 23, 1873 г. под името „Независимост” революционен вестник „Свобода” (в промененото издание Тулешков се вписва под името К. Петрович). Изреждат се и имена на утвърдили се след Освобождението полиграфисти, минали през своеобразната школа на Каравеловата печатница – Никола Астарджиев, Стефан Блъсков, Георги Петров, Янко Петров, Никола Георгиев, Тодор Чолаков и дори Христо Ботев³⁵.

Тъй като погасява дълга си, а от друга страна, не носи реални приходи, Каравеловата печатница трудно се издържа. „За да изкарат по някоя пара само за хляб, работниците ходели по тър-

говските кантори да ги канят да напечатат някои търговски бланки, сметки, пликове и пр. – пише Ст. Кутинчев и привежда обявление от бр. 46, 29 август 1872 г. на в. „Свобода”: „*Нашата печатница са завзема да печата книги и вестници на български, ромънски, немски, гръцки и турски; завзема са също да печата всякакви билети, полици, афиши и пр. Букви нови. Цена не голяма*”³⁶. От една страна, в обявлението се демонстрират технологичните възможности, но и готовност да се печатат всякакви акцидентни материали. Тук не бива да забравяме, че в Букурещ функционират немалко добре уредени печатници – на Йосиф Копайнига, на Йосиф Романов и Сие; на С. Расидеску, Печатница на Светата митрополия, на Ал. Андрич (тук отначало се печатат в. „Свобода” и революционни документи на Вътрешната революционна организация, но по-късно печатницата на Андрич, според Ст. Кутинчев, пропада заради конкуренцията с Каравеловата печатница)³⁷.

Никола Начов публикува през 1921 г. в авторитетния Сборник на БАН пространната си студия „Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877”, в която очертава с фактология дейността и издателските приноси на Любен Каравелов, особено за Букурещкия период от работата на печатницата му³⁸. Ето някои любопитни библиографски сведения на Н. Начов: „Видяхме преди малко, че тази печатница е напечатала най-много български книги в Букурещ. За казаната печатница вече доста се говори и писа. Между в. Отечество (София) г. II, бр. 10–26 и в. Търновска конституция (София) г. II. 1885, бр. 105–107, 109, 112, 130 (Ф. Симидов) и 132 и 133 (З. Стоянов) се води твърде остра полемика. Някогашните стари емигранти и дейци в Румъния П. Кисимов и А. Андреев изкараха във в. Отечество Каравелова агент на сръбското правителство (главно на министър Ристич) и го обвиняваха, задето пращаните до него от Левски писма попаднали в ръцете на софийския съд, който в началото на 1873 г. осъди Апостола; те подметнаха и въпроса за печатницата...”³⁹ По-нататък Н. Начов привежда аргументи в публикации на Захари Стоянов; цитира и лично разказани спомени на хаджи Димитър Паничков (които впрочем отговарят на официалните руски сведения в дипломатически документи – Л. Г.; С. Г.): „Дядо Паничков ми пише, че сварил Каравелова в Одеса да събира с някакво обяснение пари за

печатница. Но той събрал твърде малко от там и от Белград, и затова отишъл в Белград. По негова молба сърбите му подарили печатарска машина с условие да им помага (точно в какво? не казва), жена му Наталия продала къщата си за 80 наполеона и купили букви. Сетне и В. Левски купил на Каравелова един сандък букви, гармонд, с които била напечатана кн[игата] Мое-то пътуване по Стара-планина от П. Хитов. Г-н Тодор Чолаков, някогашен словослагател при Каравелова, ми разправи, че печатарската машина било дало Каравелову сръбското правителство от Държавната печатница в Белград, за да поддига българския народ против турците. В същото време директорът на Държавната печатница – Райчевич натрапил Каравелову за жена една своя сродница, прекарала години мома – Наталия. Докле Каравелов я не взел, не му дали машината. Всичко това му разправяли много пъти двама сърби словослагатели при Каравелова. Г-н Чолаков добавя, че по-рано печатницата имала всичко – колкото десетина каси букви – колкото за вестника (Свобода), но отпосле Каравелов купил още с пари от Левски. Този му бил поръчал да печати даром книги на бедни революционери българи. При Каравелова работели и други българчета, някогашни словослагатели – ученици от училището в Исляхането в Русе, какъвто бил и сам г. Чолаков. Кой показания на деда Паничкова и на г. Чолаков са верни, не може да се определи. Ала едно ще е вярно – защото и двамата го твърдят: Левски е давал Каравелову народни пари да купува букви за печатницата.⁴⁰ По-нататък Н. Начов проследява съдбата на Каравеловата печатница – нейното пренасяне в Търново, дейността ѝ в Русе и продажбата ѝ на ловешкия печатар Тодор А. Кунчев, и накрая преминаването ѝ в собственост на печатаря Петър Глушков – работил с нея само около 4-5 месеца в Шумен; впоследствие Глушков я пренася през 1904 г. в София. „Отидох в печатницата на г. Глушков и с благоговение се спрях пред казаната машина – с вълнение разказва Никола Начов. – Сега тя като някой старец ветеран опълченец със зарасли рани по тяло и с гърди, окичени с ордени посред млади нагиздени офицери – почива прашна, безмълвна, замислена отляво до вратите на дългата тъмна разнебитена стая, всред хора, шум и млади нови лъскави и движими с електричество машини. Само кога в печатницата има бърза или много работа, старата

машина раздвижи пак своето костеливо, окълцано и изнурено тяло...⁴¹.

Година по-късно излиза и публикацията на **Стилиян Чилингиров** в „Известия на Народния етнографски музей в София”, в която се изразява мнението, че Каравеловата печатница е пренесена от Букурещ в Търново в периода между 28 ноември – падането на Плевен, и 19 декември 1877 г.⁴² Чилингиров заключава, че печатницата е започнала да функционира към края на последния месец на 1877 г.⁴³

През 1925 г. **Димитър Страшимиров** публикува брошурата „Любен Каравелов”, очертавайки живота, публицистичната и издателската дейност на писателя⁴⁴. Много ценна кореспонденция между Апостола и Л. Каравелов изнася Д. Страшимиров четири години по-късно в първия и за съжаление единствен том на замислената като значима поредица „Васил Левски. Живот, дела, извори”, която е трябвало да се издаде от името на Народния комитет „Васил Левски”⁴⁵.

Задълбочена и стойностна е монографията на **Боян Пенев** „Любен Каравелов. Живот. Личност. Творения”, публикувана през 1936 г. от Министерството на народното просвещение⁴⁶. Тук изчерпателно се проследява творческият път на възрожденския писател; неговите прояви на издател, печатар, публицист и писател в различни периоди от живота му – в Русия, Сърбия, Румъния.

Не може да отменим и една пространна публикация с автобиографичен характер от Панайот Василев Типографов „Из историята на нашето печатарство”, обнародвана в Общински вестник „Велико Търново” (в няколко поредни броя от август – септември 1938 г.), където се дават сведения за дейността на печатниците на Любен Каравелов и на Киро Тулешков в старата столица през първите години след Освобождението⁴⁷.

През 1940 г. издателство „Нов свят” публикува книгата на **Стефан Каракостов** „Васил Левски в спомените на съвременниците си”, която поради големия интерес е допълнена и преиздадена в двойно по-голям тираж – от 4000 екземпляра, през 1943 г. в издателството на Иван Кюмджиев. В книгата са публикувани и спомените на управителя на Каравеловата печатница в Букурещ Киро Тулешков, където покрай разказите за срещите му с Васил Левски и работата с Любен Каравелов се дават сведения за дей-

ността на печатницата и за разпространението на в. „Свобода“⁴⁸. Печатницата е и място за срещи с революционни дейци, сред които е и Апостола. Тулешков припомня за срещата си с В. Левски и Марин поп Луканов от Ловеч, която става в края на март 1872 г. „...Помня че беше петък и то затова помня деня, защото винаги вестник „Свобода“ се отпечатваше в този ден. Когато аз съгвах вестника в печатницата, а Олимпий Панов в двора на същата печатница на една маса поставяше адресите на ония спомоществуватели, на които те бяха напечатали *Нана*, Каравеловица лепеше напечатаните адреси, се на същата маса. „Свобода“ се печаташе в 1000 екземпляра. В това време, беше към шест часа, после обед, влязоха двама непознати. Единият от тях беше русяв, със сини очи, а другият черноок и по-нисък от русявия. И двамата отидоха при масата, и онзи, русявият, попита за Любен Каравелова...“⁴⁹ По-нататък в спомена се разказва за пристигането на делегатите на „събранието, което ще преглежда и приема устава“ на организацията и допълва, че „събранието ставаше в дома на Каравелова, там дето му беше печатницата“⁵⁰. Спомените на К. Тулешков са публикувани за пръв път, извлечени от личния му архив, който се съхранява в софийската Народна библиотека (*тогава заведен под № 101, тетрадка трета „Български таен централен революционен комитет в Букурещ“*)⁵¹. Едва в по-ново време, през 1996 г. Елена Налбантова публикува сборника със спомени на Киро Тулешков „Моето чиракуване в живота“ и с встъпителна студия от съставителката на изданието⁵².

Книговедски извори за издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов между 1944–1989 г.

През 1947 г. столичната печатница „Одеон“ изработва книгата „Васил Левски“ от *Иван Унджиев*, издадена от Дирекцията на изкуствата по идея на Народния комитет „Васил Левски“. Изданието е в солиден обем – 1147 страници⁵³. На редица места Ив. Унджиев проследява сложните взаимоотношения на Апостола с Л. Каравелов, изяснява техните възгледи и идейни позиции, като често се споменава Каравеловата публицистична дейност, острите му публикации по злободневните политически въпроси в органа на БРЦК в. „Свобода“. „За Левски Каравелов бе не само голям писател и даровит публицист, не само редактор на единствения революционен

български орган по това време, но и напредничав и краен радикал – изтъква Ив. Унджиев. – И, естествено, той предпочете него пред всички останали, въпреки значителното различие на техните политически възгледи.“⁵⁴. На редица места в солидното си изследване, включително и в бележките към книгата си, Ив. Унджиев се позовава и върху спомените на очевидци, какъвто например е Киро Тулешков – така в бележките към 14. глава се цитират сведения от Тулешковата ръкописна биография за Христо Ботев (по препис на Мих. Димитров): „Левски когато дойде [за общото събрание на БРЦК в Букурещ през 1872 г. – Л.Г., С.Г.]... носеше със себе си 200 турски лири. С тия пари се купиха букви 154 оки, с които, според както той ми казваше, че тия ще останат обществени, защото са купени с общи народни пари... Левски ни каза, продължава К. Тулешков, „че когато пристигне в България, ще изпрати още 200 т.л. за да купят турски букви, за да работим турски пашпорти и тескерета и различни прокламации“.⁵⁵ Както се вижда от документа, Каравеловата печатница и самият неин фактор Киро Тулешков са били включени в редица нелегални дейности с цел да бъде подпомогната работата на Вътрешната революционна организация. Налагало се е обаче да се действа в строга конспиративност. Ив. Унджиев сочи, че при публикуването през 1870 г. в Букурещ на втората програма на БРЦК, написана от Л. Каравелов и озаглавена „Български глас“, от съображения за сигурност за място на издаването е посочена Женева⁵⁶.

През 1957 г. излиза солидната монография „Любен Каравелов. Биография“ от *Михаил Димитров*⁵⁷, която е сполучлив опит за разширяване и още по-пълно изясняване портрета на възрожденския писател и публицист, като заедно с литературоведските анализи се дават и редица факти за издателската и печатарската дейност на Л. Каравелов в различни периоди от интензивния му живот. М. Димитров обръща внимание на факта, че след като е усетил въздействието на своя в. „Свобода“, Любен Каравелов още през 1869 г. заедно с Д. Ценович и К. Лазаров прави опит да разкрие българска печатница под името „Братски труд“ под формата на акционерно сдружение, като за целта са разпратени акции, но впоследствие поканените се отказват, в което авторът вижда негативната агитация на „старите“⁵⁸. Тогава Каравелов прибегва до помощта на Нан-

чо Попович от Гюргево, предоставил му безвъзмездно 100 жълтици, и разчита на съдействие от някои сърби, като при пребиваването си в Сърбия през 1871 успява да уреди въпроса⁵⁹. Понататък М. Димитров изяснява важния дискуссионен проблем за начина и средствата, с които е получил печатницата си: „Със собствени средства Каравелов купил от управата на Държавната печатница в Белград печатарски пособия, но за букви не му достигнали пари. Такива той получил на кредит срещу устната гаранция на Радивой Милойкович, бивш министър на вътрешните работи и председател на Министерския съвет, който обещал на управата на печатницата, че въпросната сума ще изплати вместо Каравелов. От писмото на управителя на печатницата С. Райчевич от 24 ноември 1875 г., с което пращат подписан от Каравелов запис на министъра на просветата и църковните дела, се вижда, че Каравелов не е успял да внесе сумата.”⁶⁰. Привежда се съобщение на редакцията на в. „Свобода” в бр. 17 от 4 октомври 1871 г., че вестникът наново излиза, вече в собствена печатница⁶¹. Разглеждайки издателските приноси на Л. Каравелов, авторът изтъква още една негова инициатива – началото на „Детска библиотека”, което е маркирано и във в. „Свобода” от 11 ноември 1871 г.⁶²

Ще допълним, че първата книга от тази поредица е „Разкази за небето и земята” от Александър Иванов (претърпяла до 1874 г. още две издания)⁶³, а под печат през юли 1872 г. е поставена и втората книжка с автор Личо Стойчев (Любен Каравелов) „За въздухът и за неговото влияние на животните и растенията”⁶⁴. Третата книжка с автор Личо Стойчев (Любен Каравелов) „За топлината и за светлината или що е живот”⁶⁵. За да се развива по-мощна издателска дейност, група букурещки българи организират дружество за разпространение на знания и полезни книги, като първото заседание е проведено на 5 март 1872 г.⁶⁶ М. Димитров допуска, че това дружество в опит да разгърне издателската си дейност, публикува драмата на Л. Каравелов „Хаджи Димитър Ясенов”, повестта „Неда” и „Пътуването на Панайот Хитов по Стара планина...”⁶⁷ Акцентира се и върху обстоятелството, че в опит да се разшири търговската дейност на дружеството, в Букурещ е организирана „словоливница” (букволеярна), като е из-

градена акционерна компания за изливане на букви, а зад нея е стояло или споменатото дружество, или самата печатница на Л. Каравелов⁶⁸.

През 1964 г. излиза солидната монография на **Михаил Арnaudов** „Любен Каравелов – живот, дело, епоха”⁶⁹, преиздадена през 1972 г. В изданието, наред с литературоведския подход на изследване, се съдържат и редица факти, сведения, обстоятелства и малко познати моменти от житейския и творческия път на Л. Каравелов, неговата публицистична и издателска дейност.

През 1966 г. издателството на БАН издаде сборника „Документи за българската и сръбската история из маджарските държавни архиви 1868–1878”, подготвен от **Петър Миятев**, в поредицата на Института за балканистика *Серия – Извори*, с встъпителна студия от съставителя и с паралелно публикуване на чуждия оригинал и негов превод на български⁷⁰. Голяма част от кореспонденцията включва писма до Любен Каравелов или се отнася предимно за неговата дейност през сръбския период от живота му; публикуват се и архивни документи (ноти, доклади, изложения, телеграми, протоколи и писма) от маджарската полицейска и съдебна архива за времето, когато писателят е обвинен в мнимо участие в убийството на сръбския княз Михаил Обренович през 1868 г. Заедно с това обаче в сборника се срещат сведения за подготвяни за издаване авторски книги от Л. Каравелов, както и извлечение от българско писмо с подател бъдещият виенски печатар-издател Янко С. Ковачев, който моли Каравелов „да честити телеграфически чрез руския императорски консул в Белград Шишкин” за новооснованата „Славянска беседа”⁷¹.

В издадената през 1964 г. документална книга „Из архива на Любен Каравелов” могат да се открият интересни сведения, които маркират аспекти от редакцията и издателската подготовка на писателя върху неговите авторски книги⁷².

През 1965 г., по случай 100-годишнината на русенската печатница и печатарското дело в Русе, е отпечатано изследването на **Симеон Папуров**, в което се проследяват накратко в хронологичен план опитите на Любен Каравелов да открие печатница, както и дейността му като издател и собственик на печатница в Букурещ и Търново⁷³. С. Папуров приема, че след Освобождението Л. Каравелов мести печатницата си в Русе, където се сдружава с Нестор К. Жейнов и

я монтира в хан близо до Байраклъ джамия, но друга част от нея отнася в Търново, където е настанена в джамия на площад Баждарлък – тук работят като словослагатели арменецът Манук и влахчето Петрика, докато пък в Русенското му сдружение – Янко Петров и едно чираче⁷⁴. Според автора, Търновската печатница на Л. Каравелов е открита към края на юли 1878 г.⁷⁵, което обаче е неточно и се опровергава от други изследователи, които ще посочим по-надолу в изложението.

Монографията на сръбския учен *Джордже Игнатович* „Любен Каравелов и сръбското общество” (Ниш, 1969) върху основата на сръбски архивни източници изследва житейския път, творческата работа и комуникацията на българския писател, публициста и издател в контекста на културно-историческата панорама на Сърбия през 60-те – началото на 70-те години на XIX век. Година по-късно излиза и монографията на *Крум-ка Шарова* „Любен Каравелов и българското освободително движение 1860–1867”, в която са включени документални извори, също от сръбски архиви⁷⁶.

През 1980 г. в Москва е публикувана монографията на „Любен Каравелов” от *Л. В. Воробьев*, преведена през 1985 г. и на български. Макар че акцентът е върху идейните възгледи и творческия път на възрожденския ни писател и публицист в Русия, Сърбия и Румъния, в изследването се съдържа и информация за Каравелови книги, редактирани и издавани от него периодични издания, проследява се революционната, издателската и журналистическа дейност от букурещкия му период.

В издадената през 1982 г. от издателството на ОФ монография на румънския учен *Константин Велики* “Румъния и българското революционно движение за национално освобождение” се проследява конфликтът между Л. Каравелов и собственика на печатница А. Андрич, при който за известен период излиза в. „Свобода”, привеждат се и малко познати факти за закупуването и доставката на Каравеловата печатница в Букурещ⁷⁷. Изяснява се ситуацията в революционната организация след смъртта на В. Левски; за спирането на „Свобода” и „Libertatea” в края на ноември 1872 г. от правителството на Ласкър Катарджиу и спасяването на комитетската архива и на самия Каравелов от екстрадиция в Турция; съобщава се за преместване на печат-

ницата в букурещкия хан Фидуки на улица „Мошилор”; за свикано общо събрание на БРЦК през август 1874 г. в печатницата на Каравелов в Букурещ на ул. “Каля Мошилор”, за избор на нов Централен комитет⁷⁸.

Някои от българските изследователи в последното десетилетие социализма се опитват да търсят по-дълбок смисъл в издателското и печатарското дело. Така например *Дочо Леков* в изследването си „Литература, общество, култура” (1982) открива непосредствена зависимост между творец – общественик – книгоиздател и печатарски деец, като дава пример с П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев, чиято собствена печатница „осигурява най-бърз и непосредствен контакт между граждански ангажирания творец и читателя, по-активно въздействие върху масовото съзнание и свобода в творческия процес⁷⁹. Продължавайки разсъжденията си, Д. Леков изтъква важността от наличието на собствена печатница при Л. Каравелов в процеса на редактирането на в. „Свобода”, а също и при написване и отпечатване на авторските му творби⁸⁰. Каравеловата печатницата, както и тези на хаджи Димитър Паничков в Браила, на Христо Ботев в Букурещ, се превръщат в убежище за хъшовете, но и място за снабдяване с пресни новини от България; тук собственикът-редактор получава помощ от гостите си при отпечатването на вестника, но и възможност да проследява реакциите на първите читатели на изданието. С други думи, типографията освен популяризаторски задачи, „има и други, допълнителни функции, свързани с формирането на творческата личност, с обсега и характера на достигащата до нея информация, с вкуса на масовия читател⁸¹. В типографиите на Каравелов, Ботев, Паничков в Румъния излиза революционна и свободолюбиво-либерална литература, тук видни представители на българската интелигенция получават първите си уроци по печатарство⁸². Д. Леков има основание в твърдението си – например в случая с Каравеловата печатница в Букурещ Киро Тулешков, придобил опит като неин управител, става фактор на печатницата при Болградската гимназия, редактира вестници, продължава и пътя си като виден издател-печатар в Търново, за да достигне до високата длъжност директор на Държавната печатница в София.

Своите възгледи Дочо Леков продължава и в изследването си от 1988 г. „Писател – творба –

възприемател през Българското възраждане⁸³. Изтъква се, че творческата история на някои от революционните произведения на Л. Каравелов и Хр. Ботев започва тъкмо от печатниците им – „от разказани им случки или събития, от чутото за приключения, обири и злощастия. Хъшовете, които идват в печатницата на Каравелов, въртят колелото на печатарската преса, помагат при отпечатването на поредния брой на „Свобода“ или „Независимост“ и след неговата поява са първите му читатели и най-компетентните му съдници⁸⁴. Кръщаването на Каравеловата печатница „Свобода“ и на Ботевата „Знаме“ с имената на вестниците им пък се идентифицира с „хоризонта на очакване“, задвижвайки „всички компоненти на системата – от читателя към изданието и редактора“, за да я затвори с печатницата, която при възрожденския възприемател се превръща в събирателен образ на журналиста и публициста, на изданието, на печатаря⁸⁵. Понататък Д. Леков говори за *промяната на библиографския паспорт* на някои издания на своята печатница, давайки неверни сведения, че са изработвани в други европейски печатници, какъвто е случаят с революционната брошура „Български глас“ – тя излиза в печатница „Свобода“ в Букурещ, но в изданието се посочва друго място на отпечатването – Женева⁸⁶. Както видяхме обаче, тази специфика е забелязана и от Иван Унджиев в библиографията му за Васил Левски, където се отделя място и за *фиктивното издаване* на споменатата брошура в Женева⁸⁷.

Представяйки по-важните книговедски публикации от разглеждания период, ще отбележим и появата в 1984 г. на цялостното изследване за издателската и печатарската дейност на старата столица „И се раждаше книгата...“ от **Марин Ковачев**, в което е отделен подраздел за печатницата на Любен Каравелов във Велико Търново през 1877–1878 г.⁸⁸ Новите сведения, които надграждат публикации до момента, са в няколко посоки. Изтъква се назначаването за „директор“ на печатницата на търновеца Панайот Типографов, който прави подбор на кадрите: обучава 3 момчета и 2 момичета за словослагатели; привлича едно момиче за подавачка на машина и отделно един машинист⁸⁹. Печатницата функционира според собствен правилник. Тук излизат: вестник „Български лев“ на Светослав Миларов (март–април 1879), Л. Каравеловото сп. „Зна-

ние“ (от 15 май 1878 г., в четири книжки през с.г.), по 12 книги през 1878 и 1879 г., между които антологията „Нова песнопойка“ със стихове от Л. Каравелов, Хр. Ботев и Ст. Стамболов; „Гусла с песни“ от Никола Живков, „Следствия от Кримейската война“ от Радко Радославов; „Руско-турската война“ от С. С. Бобчев, Каравеловите авторски повести „Ще ли им се върне“, „Що е грях“ и „Нено“, както и преводното издание „Венчаване на ешафода“ от Ал. Дюма. Изтъква се фактът за сключен договор на Л. Каравелов, според който са отпечатани Дневниците на Великото народно събрание и Търновската конституция⁹⁰. Посочва се, че в Каравеловата печатница се изработват и част от книгите на търновския издател Никола Тодоров⁹¹. Уточняват се и някои важни факти, свързани с пребиваването на Л. Каравелов в старата столица – писателят-издател живее със съпругата си Наталия в хотела на прочутата търновчанка Бяла Бона, а печатницата му се помещава на площад Баждарлък (Велчова завера). В монографията се прави и опит за уточняване на времето, когато е пренесена печатницата от Букурещ в старата столица⁹². Тук М. Ковачев приема становището на Стилиян Чилингиров за пренасянето ѝ между края на ноември до 19 декември 1877 г., подкрепено и от публикация във в. „Българин“⁹³ за предстоящо преместване на печатницата, както и писмо на Спас Вацов до писателя Ив. Вазов с дата 26 януари 1878 г. за намерението на намиращия се в Търново Л. Каравелов да започне издаването на в. „Свободна България“⁹⁴.

Тезата на М. Ковачев за времето, в което става преместването на Каравеловата печатница, в по-ново време се коригира от Иван Радев в негови издания, които ще разгледаме по-надолу.

През 1984 г. столичното издателство на Отечествения фронт издава книгата на **Иван Радев** „Столица на оцелелите“, в която намира място темата за откриването и дейността на типографията на Л. Каравелов. Още тук авторът, позовавайки се на издадена с разрешение от 12 май 1878 г. на Търновския губернатор Н. Щербинский брошура (на руски език) „Слово, сказанно при открытии первой болгарской типографии в г. Тернове“ от свещеника на 62 военновременна болница Михаил Кандибой на 19 април 1878 г., установява кога официално е започнала работа Каравеловата печатница в старата столица. Самото слово на свещ. Кандибой тук е в български

превод. Цитира се също и кратък откъс от дневника на търновския печатар *Панайот Типографов* за неговото участие в дейността на печатницата⁹⁵.

Книговедски изследвания след 1989 г. със сведения за издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов

През 1996 г. великотърновското издателство „Слово“ публикува книгата на *Иван Радев* „Каравеловото творчество“, където авторът в цяла глава прави преглед на събитията и хипотезите за евентуално преместване на Каравеловата печатница от Букурещ в Търново. Ив. Радев изразява позиция, че типографията на Л. Каравелов в Търново официално започва работа на 19 април 1878 г.⁹⁶ Основание на твърдението намира в запазения във Държавен архив – В. Търново, екземпляр от изданието „Слово, сказанно при откритии первой болгарской типографии в г. Тернове“ Самата реч започва така: „Слово, сказанно Свещенником Военно-временнаго 62 госпитале по случаю открития Типография в г. Тернове 19 апреля 1878 года“. Брошурата, на руски език, е в обем от пет страници и е отпечатана в старата столица на 12 май 1878 г. с разрешението на губернатора Н. Щербинский⁹⁷. По-нататък в изследването се цитират фрагменти от речта на свещеник Михаил Кандибой за значението на новооткритата печатница и се възхваляват добрите дела на възпитаника на Московския университет Любен Стефанович [Каравелов] и редактор на сп. „Знание“ в полза на българското общество, като се изразява надеждата, че под негова редакция ще излязат произведения на автори и те ще бъдат отпечатани в типографията, която да разсажда в българския народ грамотност, образование на нравите и честност⁹⁸. Към Л. Каравелов се отправя пожелание за успех в добрите дела, с чувство на признателност и молитвено благословение⁹⁹. Всъщност в „Каравеловото творчество“ е доразвита и разширена тезата от авторската му книга „Столица на оцелелите“ (1984).

И в издадената през 2000 г. „История на Велико Търново XVIII – XIX век“ Иван Радев също поддържа становището за тържествено откриване и освещаване с водосвет на Каравеловата печатница на 19 април 1878 г.; привежда сведения за интензивната издателската дейност на Л. Каравелов, за подготовяното от него сп. „Знание“, за редактирани и отпечатани в тази печатница книги¹⁰⁰.

Редно е се отбележи и мястото на престижната „Енциклопедия на българската възрожденска литература“ (1996) под редакцията на Иван Радев, който пише и няколко статии, засягащи творческия път и редакционно-издателската дейност на Любен Каравелов, както изследвания за него от други наши учени¹⁰¹.

Един голям раздел в монографията на *Георги Боршуков* „История на българската журналистика 1844–1877; 1878–1985“ интерпретира темата за Любен Каравелов като публицист и журналист, редактор и фактически издател на вестниците „Свобода“ и „Независимост“ и на сп. „Знание“. Макар книгата да претърпява две издания (първото е от 1967 г.), през 2003 г. е издадено солидно трето издание с твърда подвързия, с голям послеслов от Филип Панайотов, показалци, впечатляващ илюстративен материал – в който е отделено място и за Каравеловите издания, но основното си остава отлично написаният раздел „Любен Каравелов – публицист и журналист на „радикалните изцеления“¹⁰². Тук Г. Боршуков отделя място и за сведения относно „Либертата“ (Libertatea) – румънското издание-притурка на в. „Свобода“, излизало през 1871 г.¹⁰³ Приведени са примери от спецификата на редакционно-издателската дейност на Л. Каравелов¹⁰⁴.

В архивни документи и материали може да се проследят епизоди от дейността на Любен Каравелов чрез преписка и кореспонденция на руски дипломатически представители, съдържащи се в двутомното издание *Русия и българското националноосвободително движение 1856/1876*, публикувано през 1987 г. от издателството на БАН¹⁰⁵. В изданието доминират документи на руски и френски език, като след оригинала се дава и българският превод.

Интерес за изследователите на издателската, публицистичната и печатарската дейност на Любен Каравелов представляват и чуждестранните документи, издадени от Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“ (1992) под редакцията на *Крумка Шарова* и *Дойно Дойнов* „Българско националнореволуционно движение“, обхващащи периода от 1868 до 1874 г. в два тома. В първия том например се съдържа кореспонденция на руски дипломати във връзка с пътуването на Любен Каравелов от Букурещ до Одеса (9 юли 1869 г.) с намерение да набира средства за българска печатница, като привлече на своя страна представители на Одеското българско на-

стоятелство¹⁰⁶. На 11/23 август 1869 г. Л. Каравелов се среща със своя състудент от Московския университет, българина на руска служба подполковник (по-късно – генерал) Иван Кишелски. „Засега Кишелски узнал за целта на идването на Каравелов в Одеса само това, че същият иска да пласира тука 200 акции за откриването на печатница в Букурещ – се посочва в секретното донесение на началника на жандармерийското управление в Одеса. – Каравелов се издържа от статиите си, поместени в „Московские ведомости“, в „Голос“ и други списания.”¹⁰⁷ Кишелски предположил, че Л. Каравелов е донесъл със себе си „враждебни на нашето правителство прокламации или пък е дошел в Одеса с политическа цел”¹⁰⁸. Изглежда Л. Каравелов не е споделил за намерението си да издава в „Свобода” и за работата по Българското книжовно дружество, нито пък, че е имал контакти с руски революционери като С. Г. Нечаев и И. Г. Пражов. В писмо от новоросийския и бесарабски губернатор (П. Е. Коцебу) до Пьотр Николаевич Стремоухов в Министерството на външните работи – Санкт Петербург, се известява: „Тия дни получих от Одеса сведение, че от 7 миналия ноември започнало издаването на нов български вестник ”Свобода” под редакцията на българина Любен Каравелов. Както обявила редакцията, целта на този вестник е да защити българските интереси и посочи на българите пътя, който той трябва да следва за нравственото си развитие и политическа независимост...”¹⁰⁹. От други документи обаче се вижда, че по-нататък „Свобода” е забранен от руската цензура да се разпространява в Русия заради приложено възвание в революционен дух, напечатано на руски език и отправено към селяните и войската, което било „сходно по стил, шрифт и хартия с прокламациите на Бакунин и Нечаев, първият от които според наличните сведения се намира във връзка с Каравелов и дори му е обещал парична подкрепа.”¹¹⁰. Не винаги сведенията в документите обаче са обективни – такъв например е докладът на дипломатическия представител на Русия в Букурещ Х. Х. Офенберг до П. Н. Стремоухов в С. Петербург. Отначало се посочва вярно, че издаването на в. „Свобода” се е прекратило в края на април 1871 г. [*„Свобода” временно спира между 17 април до към средата на окт. 1871 г. – Л.Г.; С. Г.*], но по-нататък се твърди: „неговият бивш редактор Каравелов замина за

Белград. По мнението на тукашните българи „Свобода”, имайки твърде ограничен брой абонати, се е издържал с парични помощи от Сърбия, прекратяването на които са накарали Каравелов да се откаже от издаването му и да иска лична среща с г-н Блазнавац. Тук нищо не е известно за продължаване на изданието по нова програма и под ръководството на Ценович и предполагат, че такъв род предположение не може да се осъществи поради недостиг на средства и умствената недоразвитост на Ценович, занимаващ се с дребни търговски дела.”¹¹¹.

Всъщност, Д. Ценович отказва да подпомага издаването на вестника, а под натиска на новосъставеното консервативното румънско правителство и печатарят Александър Андрич спира да печата „Свобода”. Това принуждава Л. Каравелов да замине за Белград, за да получи подкрепата на либерали, близки до Омладината, но сръбското правителство има отрицателно отношение към редактора и линията на „Свобода”. В крайна сметка Л. Каравелов ще осъществи идеята си за доставка на самостоятелна печатница от Сърбия в Букурещ. В донесението на Офенберг прозира влиянието на „старите”, които губят водещата си роля в революционната движение и не пестят средства да омаловажават и дискредитират Л. Каравелов и ръководения от него БРЦК – в доклада си например Офенберг, очевидно под тяхно въздействие, твърди, че „редакторите на „Свобода” никога не са имали зад себе си партия сред букурещкото общество. Това, което те самите наричаха „Млада България”, беше кръжок от безделници, на брой 6–12 души... Липсата на съчувствие сред съотечествениците, а също така и потребностите на живота отдавна накараха мнозинството привърженици на Каравелов да прекратят връзките си с него и да се заемат с по-практични дела.”¹¹². Съвременните изследвания върху БРЦК, а редица мемоарно-документални свидетелства на съвременници сочат съпричастността на българската емиграция към дейността на „младите” в революционното движение. Колкото до тиража и абонатите на в. „Свобода”, то те са превишавали органа на „старите” в „Отечество”¹¹³. След пристигането на печатарската техника в Букурещ, от ноември 1871 г. „Свобода” започва да излиза с ударната сила на своя редактор. На 6 ноември 1871 г. Х. Х. Офенберг пише от Букурещ на П. Н. Стремоухов в С. Петербург, че „известният

на Ваше превъзходителство публицист Л. Каравелов се завърна неотдавна в Букурещ, за да възобнови прекратеното издаване на своя вестник „Свобода” и допълва: „За учудване на своите съотечественици Каравелов сега притежава достатъчни парични средства и дори замисля да обзаведе тук печатница.”¹¹⁴

Редица документи във втория том на „Българско националнореволуционно движение” също съдържат сведения за Любен Каравелов и неговите революционни издания в Букурещ. Не винаги руската дипломатия се ориентира правилно и дори на места превратно тълкува действията на редактора на в. „Свобода”. След залавянето на Васил Левски, на 12/24 януари 1873 г. А. Н. Мошнин от Русе изпраща секретно донесение на Н. П. Игнатиев в Цариград във връзка с процеса по обира на „орханийската поща” и залавянето на „знаменитият дякон Василий Левски, агент на Каравелов”, като прави и удивителни и необективни твърдения: „Между другото една от главните грешки на Каравелов е: събирайки пари за „Свобода”, той издава разписки от името на Революционния български комитет, имащи за герб лев. Наистина само това е достатъчно да компрометира българската младеж, малка част от която се увлича от революционните идеи, но затова пък много и може би не без основание смятат, че Каравелов прави това нарочно, за да обърне вниманието на турците върху себе си и по този начин действа в полза на потисниците на България.”¹¹⁵ По-нататък Мошнин свидетелства, че сам познавал много млади българи, които, след като „дали известна сума на Каравелов и получили подобни разписки, са ги изгорили от страх да не бъдат компрометирани и прекратили всякакви връзки с този агент...”¹¹⁶. Думата на дипломата са допълнени с твърдението, че „Каравелов винаги е проповядвал в „Свобода” за съюз със Сърбия, затова турското правителство, като обвинява него и партията му в политически интриги в България, с това обвинява сега и Сърбия. В това естествено може да се види австрийската политика, чиито действия и интриги сега са съсредоточени върху Сърбия и България.”¹¹⁷ Публикациите във в. „Свобода” сочат обаче, че Л. Каравелов търси обединение в националноосвободителните движения на южнославянските народи. На редица места в изданието се изразяват симпатии спрямо освободителните борби в Италия, в Босна и

Херцеговина, в Далмация и Черна гора. Евантуална война на Сърбия с Османската империя би могла да е в подкрепа на общата кауза на южните славяни¹¹⁸. Правотата на Каравелов се потвърждава и с участието на българските доброволчески чети по време на Сръбско-турската война от лятото на 1876 г. Друг е въпросът за действителните националистически намерения на сръбската страна.

Във встъпителната си студия към втория том на „Българско националнореволуционно движение” Крумка Шарова изтъква наличието на редица документи от европейски дипломати в изданието, които отвеждат към историята с вдворяването на турски шпионин в Каравеловата печатница в Букурещ, основателното недоверие на Каравелов към новоназначения словослагател Стоян Пенев и подозрението в предателство, както и „загадъчното” убийство на Пенев при завръщането му в Русе¹¹⁹. Някои дипломатически сведения обаче допускат и друга версия – младият и красив Стоян Пенев е преследван от Ахмед бей, директор на русенското Исляхане, където младите българи са подложени „на sodomския порок на Ахмед бей”¹²⁰. След убийството на Стоян Пенев и самоубийството на Ангел Кънчев в Русе, в условия на изострена обстановка в областния град, за която се появяват публикации в Каравеловия вестник, А. Н. Мошнин от Русе пише на Н. П. Игнатиев за зачестили грабежи и убийства в Русе и допълва: „Слабото румънско правителство, наплашено от Портата, отново призовало Каравелов във връзка с последните статии, поместени в „Свобода” относно тукашните убийства, и му заявило, че ако още веднъж се появи статия за Русчук, то неговата печатница ще бъде закрыта!”¹²¹

През 2007 г. бе публикувана книгата на **Лъчезар Георгиев** „Седем етюда по българско книгоиздаване”, в която почти цял раздел е посветен на издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов във Велико Търново непосредствено след Освобождението¹²². С подобен характер от същия автор е и разделът „Книгоиздателската дейност в навечерието и по време на Учредителното събрание в Търново” в книгата му „Книгоиздаване и печатни комуникации” (2013)¹²³.

През 2008 г. великотърновското Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий” издава книгата на **Иван Стоянов** „Любен Кара-

велов. Нови шрихи към живота и дейността му”, където представя свои идеи, както и най-новите проучвания на историци по темата за Любен Каравелов. Сред тях Ив. Стоянов отделя подобаващо място на сръбския историк Дж. Игнятович, в чието изследване се акцентира върху среща на българския публицист и революционер в Белградската държавна печатница¹²⁴. През 2009 г. излиза и публикацията на Иван Стоянов „Любен Каравелов – модерният политик на XIX век”¹²⁵ Важни наблюдения и изводи Ив. Стоянов прави и в студията си „Нови шрихи към живоописанието на Любен Каравелов”¹²⁶ – върху основата на документален материал е разгледана истинската причина за публицистичната дейност на писателя и публициста като балкански кореспондент на руски издания, като заключението е за поети от Л. Каравелов ангажирани спрямо Азиатския департамент на Министерството на външните работи или към Военното министерство още от 1862 г.¹²⁷

Казаното дотук обобщава в най-едри шрихи книговедските извори за издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов в периода 1868–1878 г. По този въпрос може да се добавят и още изследвания на автори като *Ив. Г. Клинчаров, Цв. Минков, Н. Кондарев, Н. Генчев, А. Гергова, Цв. Унджиева, Ил. Конев, Замфир Арборе, В. Христу* и др., да се извадят на бял свят документални източници от руски, сръбски, румънски и български архиви, което обаче е творческа задача за по-пространно изследване. Направеният тук кратък критико-библиографски преглед отвежда към няколко извода:

- Първите автори, пишещи по темата (С. С. Бобчев, Стоян Заимов, Захари Стоянов, Параскев Ив. Стоянов, Филип Симидов, Константин Величков), се опират на непосредствената си оценка като съвременници и очевидци, повечето лично познати на Л. Каравелов, а техният мемоарно-документален наратив минава от субективната оценка към позоваване върху определена фактология (дати и години, имена, количествени показатели и пр.).

- Важни сведения за Л. Каравелов като публицист, редактор и издател, притежател на печатница, се съдържат в документалните сборници с архивен материал от възрожденската

епоха, съставени от Д. Т. Страшимиров, Петър Миятев, Крумка Шарова и др.

- Стойностните проучвания на издателската и печатарската дейност на Любен Каравелов започват с публикациите на Стилиян Кутинчев, Никола Начов, Стилиян Чилингиров, Боян Пенев и Димитър Т. Страшимиров, продължавайки след Втората световна война с по-мощни биографични изследвания от Иван Унджиев (в биографията му за Васил Левски), в солидни монографии върху Каравеловия житейски път, издателските и творческите му приноси, представени от сериозно стъпили в научната проблематика изследователи като Михаил Димитров, Михаил Арнаудов, Джордже Игнятович, Константин Велики, Иван Радев, Л. Воробьев и пр.

- Важно място намират и изследванията с историко-краеведски характер по книговедски теми от автори като Симеон Папуров, Марин Ковачев, Иван Радев, изясняващи първите стъпки и цялостната дейност на печатница-издателство „Знание” на Л. Каравелов в старата столица.

- Ретроспективният характер на писаното от Киро Тулешков и Панайот Типографов, от позициите на непосредствени участници в издателско-полиграфическите процеси, свързани с Каравеловата печатница “Свобода” в Букурещ и „Знание” в Търново, внасят своеобразната професионална специфика на печатната комуникация от 60-те–70-те години на XIX век и са ценен историографски източник за издателското и печатарското дело у нас през Българското възрождане и непосредствено след Освобождението.

- Обективните и задълбочени оценки в книгите на Георги Боршуков, Дочо Леков, Джордже Игнятович, Крумка Шарова, Иван Стоянов, Лъчезар Георгиев внасят определено книговедско звучене на настоящия критико-библиографски преглед.

Многообразието от книговедски извори сочи интензивната дейност на Любен Каравелов като журналист, издател и мениджър на полиграфическо предприятие, служещо на националноосвободителните борби и в полза на културното развитие на българите, при една трудна обстановка на революционен кипнеж, недоимък и лишения, но и на светли стремежи, на високи духовни цели – тях Любен Каравелов постига с огнено слово, воля, неукротим стремеж към борба за свобода и знание.

БЕЛЕЖКИ И ЛИТЕРАТУРА

¹ **Бобчев**, Стефан Савов. Л. Каравелов. Неговия живот и книжовна деятелност. // Наука, I, № 1, 1881, с. 18–32; 1881, №2, с. 1115–124. *По това време С. С. Бобчев участва в създаването на Научно-книжовно дружество и е редактор на неговия орган списание Наука.* Виж в: // Б ъ л г а р с к а възрожденска интелигенция. С., П. Берон, 1988, с. 74.

² **Бобчев**, Стефан Савов. Преглед на българският [периодичен] печат (1844–1894 г.). – Пловдив: печ. Единство, 1894. – 116 с., II с.

Отпечатък от: **Юбилеен** сборник за 50-годишнината на българската журналистика и честването паметта на основателя ѝ Константин Фотинов. С., печ. Вълков, 1894. 21, IV, 116, II, 99 с.

³ **Стоянов**, Захари. Чърти от живота и писателската деятелност на Любен С. Каравелов. <Реч, казана на 3-ти март по случай на вечеринката на писателят в Пловдив>. Пловдив, книж. Лъв, печ. Напредък, 1885. 34 с.

⁴ **Стоянов**, Захари. Любен Каравелов и неговите клеветници. С., печ. К. Т. Кушлев, 1885. 37 с.

⁵ **Займов**, Стоян. Васил Левски Дяконът. (Кратка биография, написана по повод откриване на паметникът). С., Христо Олчев, книгопеч. и литогр. на Янко С. Ковачев, 1895, с. 111.

⁶ **Займов**, Ст. Цит. съч., с. 111.

⁷ **Стоянов**, Параскев Иванов. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков. Съвсем нови данни и документи за Васил Левски. С изповедта на поп Кръстя относително предаването на Васил Левски. Ловеч, К-т за въздигане паметник на ловчанските въстаници в полза на паметника, 1901, с. 18.

⁸ **Стоянов**, П. Ив. Цит. съч., с. 18.

⁹ **Стоянов**, П. Ив. Цит. съч., с. 18 и следв.

¹⁰ **Займов**, Ст. Цит. съч., с. 111.

¹¹ **Бурмов**, Ал. В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. // Р о д и н а, I, 1938, №1, с. 153–154.

¹² **Генчев**, Н. Васил Левски. С., ВИ, 1987, с. 52.

¹³ **Симидов**, Филип. Либен Каравелов (род. в 1830 г., а умрял на 21 ян. 1879 год. в Руссе)[В следв. книжки: Любен Каравелов]. // П о б о р н и к – опълченец, 1898, № 2, с. 2–4; 1898, № 3, с. 6–8; 1898, № 4–5–6, с. 8–9; 1898, № 7–8–9, с. 10–12; 1901, №5, с. 9–12.

¹⁴ **Симидов**, Филип. Любен Каравелов. // П о б о р н и к – опълченец, 1901, №5, с. 11.

¹⁵ **Симидов**, Филип. Любен Каравелов. // П о б о р н и к – опълченец, 1898, №7–8–9, с. 10.

¹⁶ **Шарова**, Крумка. Любен Каравелов и съдбата на архива на БРЦК. Слухове и факти. Ч. 1. // И з в е с т и я на Държавните архиви. Т. 66. С., 1993; Ч. 2. // И з в е с т и я на Държ. архиви. Т. 67. С., 1994.

¹⁷ **Симидов**, Филип. Любен Каравелов. // П о б о р н и к – опълченец, 1898, № 7–8–9, с. 10.

¹⁸ **Симидов**, Филип. Цит. съч., № 7–8–9, с. 10.

¹⁹ **Симидов**, Филип. Цит. съч., 1901, № 5, с. 11.

²⁰ **Симидов**, Филип. Цит. съч., 1901, № 5, с. 11.

²¹ **Папуров**, Симеон. 100 години русенска печатница 1865–1965. – Русе: Държ. индустр. книговезница и печатница Дунав, 1965. – 71 с.

²² **Антонова**, Веселина. Печатницата на Любен Каравелов в Русе. // Б ъ л г а р с к о възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 2. С., 1999.

²³ **Антонова**, Веселина. Нестор Жейнов, съдружник на Каравелов в печатницата му. // У т р о (Русе), № 23, 28 ян. 1995.

²⁴ **Георгиева**, Нели. Възрожденската книжнина в Русе. – Русе: Държ. архив, 1991. – 120 с.; **Георгиева**, Нели. Печатници в Русе от Освобождението до края на XIX век. // А л м а н а х за историята на Русе. Русе, 2002, с. 261–272.

²⁵ **Жейнов**, Иво. Печатарството в Русе. (140 години печатница Дунав-Прес. Съхранили духа на времето) Русе, Дунав-Прес АД, 2004, с. 50–58.

²⁶ **Захари Стоянов**. Редактор и издател. (Документи, писма, телеграми). – В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 1999. – 175 с.

²⁷ *Списание Поборник-опълченец 1898–1901 г. Фототипно издание.* Състав. В. Антонова. – Русе: Териториален държ. архив, РБ Л. Каравелов, Абагар АД, 2008. – 318 с.

²⁸ **Архив** на Възраждането. Под ред. на Д. Т. Страшимиров. Т. 1. Документи по политическото възраждане. – София: М-во на нар. просвещение, Държ. печ., 1908. – XXI, 497 с.

²⁹ **Маркович**, Тодор. Любен Каравелов у српской книжевности. // С р п с к и книжевни гласник, 1910, № 5–8.

³⁰ **Кабакчиев**, Христо Стефанов. Българските революционери Раковски, Каравелов, Левски и Ботйов за балканската федерация. Реферат, държан на 25 ян. 1915 г. пред софийските организирани работници. С., Парт. социалист. книж. и печ., 1915. 59 с. – Науч. библ. №16 [Книгата е с приложение: *Драгиша Лапчевич. За Балканския съюз!*]

³¹ **Величков**, Константин. Един разговор с госпожа Наталия Каравелова. // Л е т о п и с и, V, 1904, № 2, с. 29–32. По този въпрос виж още: **Величков**, Константин. По случай смъртта на Наталия. // Д е н, № 555–558, 14–17 юли 1905.

³² **Величков**, К. Цит. съч. *По този въпрос виж също и: Кутинчев*, Стилиан. Печатарството в България до Освобождението (Принос към културната история на България). С., Държ. печатница, 1920, с. 136–137.

³³ **Кутинчев**, Ст. Цит. съч., с. 136. Тук Ст. Кутинчев полемизира със становищата на Йован Ристич в книгите му: **Ристич**, Й. Спољашњи одношаји Србије новијега времена. III кн. 1868–1872. Београд, штамп.

код „Просвете“ С. Хоровица, 1901, с. 290–291; **Ристич**, Й. Дипломатска историја Србије. Кн. I. Београд, штамп. код „Просвете“ С. Хоровица, 1896, с. 167. *В двете си авторски книги Йован Ристич тврди, че сръбското правителство е давало помощи и средства за издаването на вестниците му и за печатницата му в Букурещ; наемква се за зависимост на Каравелов от сръбските власти. Ст. Кутинчев опровергава с конкретни факти и български публикации тези твърдения в цитираното си изследване, с. 137–139.*

³⁴ **Кутинчев**, Стилиян. Печатарството в България до Освобождението (Принос към културната история на България). С., Държ. печатница, 1920, с. 139.

³⁵ **Кутинчев**, Ст. Цит. съч., с. 139.

³⁶ **Кутинчев**, Ст. Цит. съч., с. 130; С в о б о д а, № 46, 29 август 1872.

³⁷ **Кутинчев**, Ст. Цит. съч., с. 184–185.

³⁸ **Начов**, Никола. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877. // С б о р н и к на БАН, XV, 1921, с. 39–43.

³⁹ **Начов**, Н. Цит. съч., с. 39–40.

⁴⁰ **Начов**, Н. Цит. съч., с. 40.

⁴¹ **Начов**, Н. Цит. съч., с. 42.

⁴² **Чилингиров**, Стилиян. Кога е пренесена Любен Каравеловата печатница от Букурещ в Търново. // И з в е с т и я на Народния етнографски музей в София, 1922, № 3–4, с. 144–151. *Изтъква се, че заявлението до Търновския губернатор за разкриване на „Типография Любен Каравелов“ в Търново се отнася към посочения период /19.12.1877 г./; резолюцията на губернатора на Търново Н. Щербинский с разрешение за разкриването на „Типография Л. Каравелова“ и негово известие до полицеймастера на Търново за разрешено пускане в работа на същата печатница.*

⁴³ **Чилингиров**, Ст. Цит. съч., с. 147.

⁴⁴ **Страшимиров**, Димитър. Любен Каравелов. – София: печ. Гутенберг, 1925. – 32 с.

⁴⁵ **Страшимиров**, Димитър. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. – София: Нар. к-т Васил Левски (печ. С. М. Стайков), 1929. – XXXIII, 729, 15, III с. 5 л. факс. 1 л. портр. 3050 тир.

⁴⁶ **Пенев**, Боян. Любен Каравелов. Живот. Личност. Творения. Под ред. на Борис Йоцов. – София: М-во на нар. просвещение, Държ. печ., 1936. – 321 с. 1000 тир.

⁴⁷ **Типографов**, Панайот Василев. Из историята на нашето печатарство. Дневникът на... (1854–1936). // Об щ и н с к и вестник Велико Търново, XV,)17–18, 19–20, 21–22, 20 август – 25 септември 1938, с. 136–137; 153–155; 165–167.

⁴⁸ **Каракостов**, Стефан Любомиров. Васил Левски в спомените на съвременниците си. – София: Нов свят, печ. Рахвира, 1940. – 272 с.

2. доп. изд. София: Ив. Коюмджиев, 1943. – 380 с.

⁴⁹ **Каракостов**, Ст. Васил Левски в спомените на съвременниците си. С., 1943, с. 70.

⁵⁰ **Каракостов**, Ст. Цит. съч., с. 75.

⁵¹ **Каракостов**, Ст. Цит. съч., с. 70.

⁵² **Налбантова**, Елена. К. Тулешков и раждането на неговите мемоари. // М о е т о чиракуване в живота. В. Търново, Абагар, 1996.

⁵³ **Унджиев**, Иван. Васил Левски. Биография. – София: Дирекция на изкуствата при М-во на информацията и изкуствата; Народен комитет В. Левски, 1947 [На титула погрешно отбелязано: 1945]. – 1147 с.

⁵⁴ **Унджиев**, Ив. Цит. съч., с. 297. Цитирано по второто стереотипно издание: **Унджиев**, Ив. Васил Левски. Биография. С., БАН, 1993.

⁵⁵ **Унджиев**, Ив. Цит. съч., с. 967. Цитирано по 2. стереотипно издание: **Унджиев**, Ив. Васил Левски. Биография. С., БАН, 1993.

⁵⁶ **Унджиев**, Ив. Цит. съч., с. 316. Цитирано по 2. стереотипно издание: **Унджиев**, Ив. Васил Левски. Биография. С., БАН, 1993.

⁵⁷ **Димитров**, Михаил. Любен Каравелов. Биография. – София, 1959. – 400 с.

⁵⁸ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 406. По този въпрос виж още: С в о б о д а, I, №44, 30 септ. 1870.

⁵⁹ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 241; Независимост, III, № 31, 21 апр. 1873.

⁶⁰ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 241.

⁶¹ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 241; С в о б о д а, № 17, 4 окт. 1871.

⁶² **Димитров**, М. Цит. съч., с. 243; С в о б о д а, № 22, 11 ноем. 1871.

⁶³ **Иванов**, Александр. Разкази за небето и земята. (Превод от руски.) Книга 1. Букурещ, 1871 (в печатницата „Свобода“, 1872). 75, 4 с. – Детска библиотека №1 [2. изд. – вер. 1873; 3. изд. – Букурещ, в печатницата на Д. Иванеска, 1874. 76. 1 с.].

⁶⁴ **Стойчев**, Личо [Любен Каравелов]. За въздухът и за неговото влияние на животните и растенията. Издание второ. Букурещ, в печатницата „Свобода“, 1872. – 52, 4 с. – Детска библиотека №2

⁶⁵ **Стойчев**, Личо [Любен Каравелов]. За топлината и за светлината или що е живот. Издание второ. Букурещ, в печатницата на Д. Иванеска, 1874. 80 с. – Детска библиотека № 3.

⁶⁶ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 243; С в о б о д а, № 39, 11 март 1872.

⁶⁷ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 244.

⁶⁸ **Димитров**, М. Цит. съч., с. 244; С в о б о д а, № 44, 15 апр. 1872.

⁶⁹ **Арнаутов**, М. Любен Каравелов – живот, дело, епоха. С., 1964. 874 с.

⁷⁰ **Документи** за българската история из маджарските държавни архиви 1868 – 1878. / Издирил и подготвил за печат Петър Миятев. – София: БАН, 1966. – 186 с. – 2 факсим.

⁷¹ Цит. съч. **Документи** за българската история из маджарските държавни архиви 1868–1878, с. 78. *През 1861 г. обаче Шишкин е руски генерален консул в Одрин. Янко Стефанов Ковачев пък открива през 1873 г. в съдружие с Христо Г. Данов и с брат си Никола българска печатница, която след Освобождението е пренесена в България.*

⁷² **Из архива** на Любен Каравелов. С., 1964, с. 114–116; с. 26–27 [относно редакционни промени в последните белетристични творби на Л. Каравелов в „Разкази из българския живот“, в творбите „Нено“, „Ще ли им се върне“]. Виж също: **Каравелов**, Любен. Разкази из българския живот. Търново, Георги К. Момчов, 1878. 60 с.

⁷³ **Папуров**, Симеон. 100 години русенска печатница 1865–1965. – Русе: Държ. индустр. книговезница и печатница Дунав, 1965. – 71 с.

⁷⁴ **Папуров**, С. Цит. съч., с. 17.

⁷⁵ **Папуров**, С. Цит. съч., с. 17.

⁷⁶ **Шарова**, Кр. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860–1867. С., 1970.

⁷⁷ **Велики**, К. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850–1878). С., ОФ, 1982, с. 155–156.

⁷⁸ **Велики**, К. Цит. съч., с. 164–167.

⁷⁹ **Леков**, Дочо. Печатарско, издателско и книжарско дело. // Л и т е р а т у р а. Общество. Култура (Литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възраждане). С., Нар. просвета, 1982, с. 174.

⁸⁰ **Леков**, Д. Цит. съч., с. 174.

⁸¹ **Леков**, Д. Цит. съч., с. 174.

⁸² **Леков**, Д. Цит. съч., с. 175.

⁸³ **Леков**, Дочо. Писател – творба – възприемател през Българското възраждане. – София: ДИ Народна просвета, 1988. – 336 с.

⁸⁴ **Леков**, Д. Цит. съч. Писател – творба – възприемател през Българското възраждане, с. 81.

⁸⁵ **Леков**, Д. Цит. съч. Писател – творба – възприемател през Българското възраждане, с. 84.

⁸⁶ **Леков**, Д. Цит. съч. Писател – творба – възприемател през Българското възраждане, с. 84.

⁸⁷ **Унджиев**, Ив. Васил Левски. Биография. С., БАН, 1993, с. 316.

⁸⁸ **Ковачев**, М. Печатари-издатели. Печатницата на Любен Каравелов. // **Ковачев**, Марин. И се раждаше книгата... (Издателска, печатарска и книжарска дейност във Велико Търново от Освобождението до края на XIX век.). С., ОФ, 1984, с. 43–48.

⁸⁹ **Ковачев**, М. Цит. съч., с. 46.

⁹⁰ **Ковачев**, М. Цит. съч., с. 47.

⁹¹ **Ковачев**, М. Цит. съч., с. 79.

⁹² **Ковачев**, М. Цит. съч., с. 44–45.

⁹³ Б ъ л г а р и н, I, № 8, 2 ноем. 1877; **Ковачев**, М. Цит. съч., с. 45.

⁹⁴ **Ковачев**, М. Пак там, с. 44–45.

⁹⁵ **Радев**, Ив. Столица на оцелелите. С., ОФ, 1984, с. 94–96.

⁹⁶ **Радев**, Иван. Възобновената дейност на печатница „Знание“. // **Радев**, Ив. Каравеловото творчество. В. Търново, Слово, 1996, с. 211–215.

⁹⁷ **Радев**, Ив. Възобновената дейност на печатница „Знание“. // **Радев**, Ив. Каравеловото творчество. В. Търново, Слово, 1996, с. 213.

⁹⁸ **Радев**, Ив. Възобновената дейност на печатница „Знание“. // **Радев**, Ив. Каравеловото творчество. В. Търново, Слово, 1996, 214. *Интерпретацията върху речата на М. Кандибой и преводът на руския тест са наши: Л. Г. и С. Г. В цитираната брошура името на Каравелов е отбелязано „Любен Стефанович“, докато в енциклопедичните и биографичните издания името на писателя е Любен Стойчев Каравелов.*

⁹⁹ **Радев**, Ив. Цит. съч., с. 215.

¹⁰⁰ **Радев**, Иван. История на Велико Търново XVIII–XIX век. В. Търново, Слово, с. 688–689.

¹⁰¹ **Радев**, Ив. и др. Енциклопедия на българската възрожденска литература. В. Търново, Абагар, 1996, с. 363–374; с. 426–429.

¹⁰² **Боршуков**, Георги. Любен Каравелов – публицист и журналист на „радикалните изцеления“. // **Боршуков**, Георги. История на българската журналистика 1844–1877; 1878–1885, с. 221–261.

¹⁰³ **Боршуков**, Г. Цит. съч., с. 242–243.

¹⁰⁴ **Боршуков**, Г. Цит. съч., с. 255–256.

¹⁰⁵ **Русия** и българското националноосвободително движение 1856/1876. Документи и материали. Т. 1–2. – София: изд. на БАН, 1987. – 432 с.; 547 с. *В главната редколегия са изтъкнати български и руски историци: акад. Д. Косев, акад. Хр. Христов, акад. С. Л. Тихвинский, д.и.н. М. А. Бирман и др.*

¹⁰⁶ **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871. Състав. Л. Генова, М. Николова, Е. Петрова, А. Райкова, А. Римпова, Р. Стефанова, М. Тодоракова, Кр. Шарова. С., ВИК Св. Г. Победоносец, 1992, с. 285.

¹⁰⁷ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871, с. 298.

¹⁰⁸ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871, с. 298.

¹⁰⁹ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871, с. 329.

¹¹⁰ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871, с. 380.

¹¹¹ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1.

1868–1871, с. 485. *Миливое Блазнавац е правителствен пълномошник за комуникация с южните славяни под чужда опека.*

¹¹² Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871, с. 485.

¹¹³ Цит. съч. Т. 1, с. 486. (в бележките към документа).

¹¹⁴ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868–1871, с. 508–509.

¹¹⁵ **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 2. 1872–1874. Състав. Л. Генова, М. Николова, Е. Петрова, А. Райкова, А. Римпова, Р. Стефанова, М. Тодорова, Кр. Шарова. С., ВИК Св. Г. Победоносец, 1992, с. 330–331.

¹¹⁶ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 2. 1872–1874, с. 330–331.

¹¹⁷ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 2. 1872–1874, с. 330.

¹¹⁸ **Боршуков**, Г. Цит. съч., с. 235–237; с. 241.

¹¹⁹ **Шарова**, Кр. Българското революционно движение 1872–1874 г. през погледа на европейската дипломация. // **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 2. 1872–1874, с. 12–14. По този въпрос Кр. Шарова визира кореспонденция на германския консул в Русе М. Калиш, френския консул Ш. Шампоазо, руския консул А. Н. Мошнин, австроунгарския консул О. Монтлонг.

¹²⁰ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 2. 1872–1874, с. 94 (4/16 март 1872: А. Н. Мошнин до Н. П. Игнатиев в Цариград).

¹²¹ Цит. съч. **Българско** националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 2. 1872–1874, с. 123. *Съставителите на сборника допълват бележка за оказван натиск върху Л. Каравелов, обиски и заплахи спрямо него от страна на румънското правителство, което се потвърждава и от спомените на Д. Ценович.*

¹²² **Георгиев**, Лъчезар. Вестници, книгоиздаване и печатници у нас в първите следосвобожденски години. // Седем е т ю да по българско книгоиздаване. В. Търново, Астарта, 2007, с. 25–34.

¹²³ **Георгиев**, Лъчезар. Книгоиздателската дейност в навечерието и по време на Учредителното събрание в Търново. // **Георгиев**, Лъчезар. Книгоиздаване и печатни комуникации. Изследвания за книгата и медиите. В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2013, с. 252–262.

¹²⁴ **Стоянов**, Иван. Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2008, с. 77. Тук Ив. Стоянов цитира важен епизод, взет от от дневника на Каравеловия съвременник Милан Дж. Миличич, който Дж. Игнатович привежда в книгата си „Любен Каравелов и сръбското общество” (Ниш, 1969, с. 257): „*Милан Дж. Миличевич споменава в дневника си за една среща на 16 декември 1872 година, същата сутрин, когато българският революционер пристигнал в Белград, пак в Държавната печатница. Българският писател го попитал как да съчетае действията на българите по черковния въпрос. Пак в дневника си Миличевич пише, че на 14 януари 1873 година го посетил Каравелов и шурей му Настас Петрович и водили продължителен разговор. Председателят на БРЦК му се оплакал, че не може да склони сръбските големци да се ангажират по-активно за освобождението на сръбския и българския народ от турско иго. Каравелов бил на мнение, че въстанието, ако би било общо и съвместно, би могло да завърши сполучливо.*”

¹²⁵ **Стоянов**, Иван. Любен Каравелов – модерният български политик на XIX век. // Б ъ л г а р с к и дипломатически преглед, 2009, № 3–4, с. 163.

¹²⁶ **Стоянов**, Иван. Нови щрихи към животоописанието на Любен Каравелов. // И с т о р и я, 2006, № 3, с. 1–25.

¹²⁷ По този въпрос виж още и в: **Иван Стоянов. Библиография**. В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2009, с. 71.

**LITERARY SOURCES FOR PUBLISHING
AND PRINTING ACTIVITY
OF LUBEN KARAVELOV (1868–1878)**

**Prof. PhD Lachezar Georgiev Georgiev &
Assist. Prof. Stella Georgieva, PhD**

This study summarizes and classifies the most important literary and documentary sources relating to the editorial, publishing and printing a publicist and writer Luben Karavelov and relating to the period between 1868–1878, the examples used in chronological order. Bring assessments of prominent Bulgarian, Russian, Serbian and Romanian scientists who examined the activity of Luben Karavelov as an artist, publicist, publisher and owner of the printing press. Discussed: documentary sources; research with historical and literary character; wholly or partially oriented literary studies; springs from scientific collections of documents of historical specificity; biographies published in books and periodicals.

- The first authors who write for publishing and printing Luben Karavelov (S. S. Bobchev, Stoyan Zaimov, Zahari Stoyanov, Paraskev Stoyanov, Philip Simidov, Konstantin Velichkov) rely on immediate evaluation by contemporaries and eyewitnesses .

- Important information about L. Karavelov as a publicist, editor and publisher, owner of a printing are contained in the documentary collections of archival material from the Renaissance, compiled by D. T. Strashimirov, Peter Miyatev, Krumka Sharova and etc.

- The value of research publishing and printing Luben Karavelov start publications Stiliyan Kutinchev, Nicolas Nachov, Stiliyan Chilingirov, Boyan Penev, Dimitar T. Strashimirov, continuing after World War II with the larger biographical studies by Ivan Undzhiev (in his biography for Vasil Levski) in solid monographs on Karavelov life path, publishing and his creative offerings presented by serious standing in the scientific problems researchers Mikhail Dimitrov, Mikhail Arnaoudov, George Ignjatovich, Constantine the Great, Ivan Radev, L. Vorobjov, etc.

- An important finding and testing with historical local lore character literary topics from authors like Simeon Papurov, Marin Kovachev, Ivan Radev, clarifying the first steps and the overall activity of printing – publishing “Knowledge” of L. Karavelov in the old capital.

- The retrospective nature of the writing of Kiro Tuleskov and Panaiot Tipografov, from the perspective of direct participants in the printing and publishing processes related to printing Karavelov “Freedom” in Bucharest and “Knowledge” in Turnovo, import professional peculiar specifics of print communication from the 60s – 70 years of the nineteenth century and are a valuable historiographical source for publishing and printing work in Bulgaria in Bulgarian revival and immediately after the liberation.

- The objective and thorough evaluations in the books of George Borshukov, Docho Lekov, Djordje Ignjatovic, Krumka Sharova, Ivan Stoyanov, Lachezar Georgiev complement this critical and bibliographical review.

Keywords: printer, publisher, writer, journalist, editor, documentary sources, historical research, critical and bibliographical review.

